

Mentényi Klára

Pauer János és Henszlmann Imre

„Kőgyűjtés” Székesfehérváron a 19. században

Arra gondoltam, ezúttal a vége felől közelítek a témához. A szóban forgó helyszín, az események és az összefüggések könnyebb áttekinthetősége érdekében kissé megkavarom a kronológiát, s a bonyolult történetet több mint fél évszázaddal későbből, a Dercsényi Dezső által 1938-ban berendezett székesfehérvári kőtár (tervező: Lux Géza) (1. kép) létrehozásától indítom.¹ Talán így könnyebb rávilágítani azokra a – Székesfehérváron gyakorlatilag a püspökség 1777. évi létrehozásától kezdődően megragadható, az elenyészett, nagy hírví királyi templom hírmondóinak, kőmaradványainak megőrzését folyamatosan tovább éltető – hagyományokra, amelyekben a bemutatás célját és módszereit illetően két egymástól sok szempontból távol álló történelmi korszakban, a 19. század második felében, illetve a 20. század első negyedében ugyan jelentős szemléletbeli különbségek érhetők tetten, lényegében mégis csupán alig változtak.

A Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) nevében két építész (Lux Kálmán és Kiss Dezső) által irányított, régész és művészettörténész jelenléte nélkül zajló 1936–1937. évi ásatások idején számos új kőfaragvány került napvilágra.² Gerevich Tibor 1937. január 11-én Hóman Bálint miniszternek szóló, hivatalos leveléből kiderül, hogy különleges sírleletek hiányában, éppen a kötődések előkerülésével igazolta a feltárások szükséges-

ségét. Érezhető az a törekvés is, hogy a kialakítandó Romkerthez tartozó új kőtári gyűjteményt, amelyet kizárólag középkori töredékekből szándékoznak létrehozni, ettől kezdve függetlenítsék az antik örökséget birtokló múzeumi anyagtól. „Csak a kereszténykori töredékek kerülnének ide, míg a római kori kövek a székesfehérvári múzeum anyagát gyarapítanák.” Javasolta továbbá, hogy Henszlmann 19. századi ásatásait követően a Nemzeti Múzeumba került székesfehérvári faragványokat – a többivel együtt – szintén ebben a kőmúzeumban mutassák be.³ Amúgy ezeket a fontos darabokat, közöttük a Szent István királynak tulajdonított szarkofággal, a vörösmárvány sisakrelieffel, vagy az állatküzdelmet ábrázoló tondóval (2. kép) – ideiglenes letétként – már egy évvel korábban visszavitték Fehérvárra.⁴ Rajtuk kívül a Lux-kőtárnak nevezett lapidáriumba több helyről érkeztek faragványok. 1938 eleji, Shvoy püspöknek szóló levelében Gerevich így írt: „A köemlékeknek művészettörténelmi szempontból jelentősebb része a székesfehérvári püspökség tulajdonában van. A püspöki palotában és annak kertjében körülbelül 20 darab olyan faragott kő van, mely a románkori bazilika maradványa s melynek hiányát a bazilika kőmúzeuma megérezné.”⁵

Véleményét elsősorban a millenniumi kiállítás óta ismert román kori faragványokra alapozta. A püspökség

1 DERCSENYI Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*. (Magyarország művészeti emlékei, II. sorozat) Szerk. GEREVICH Tibor. Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1943. 65–154; MENTÉNYI Klára: *A kőfaragványok története 1936–1938-ban*. In: *Szent István király bazilikájának utóélete. A középkori Romkert 1938-tól napjainkig*. Szerk. GÄRTNER Petra. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2016. 39–47; GÄRTNER Petra: *Az idézet bűvöletében*. Uo. 8–9.

2 PRAKFAI Endre: *A székesfehérvári ásatásokról*. Kiss Dezső előadása 1938-ból. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS Ferenc. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 2004. 567–575.

3 Gerevich Tibor Hóman Bálint miniszterhez írt levele: Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), majd Forster Központ (a továbbiakban: volt Forster Központ) Könyvtára. MOB-Irattár 19/a/1937. I. 11. A levél bizonyos részleteit már közölte LÖVEI Pál: *Székesfehérvár, Romkert – 1936–1938. Építés-Építészettudomány*, 29. 2001. 380–381.

4 Marosi Arnold elismervényét lásd: Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum (SZIKM), Adattár, Múzeumtörténet 1936–1938. 1936. november 24. SZIKM Leltárkönyv, Gyarapodási napló IV/1. 258. tétel.

5 Gerevich Tibor levele Shvoy Lajos püspökhöz: MOB-Irattár 117/1938. II. 15.

1. Az új székesfehérvári kőtár északkeleti belső sarka román kori és gótikus faragványokkal
Budapest, volt Forster Központ, Fotótár, ltsz. 166o. neg. (Fotó: Petrás István, 1941.)

töredékei közül válogató Gerecze Péter 1895. évi felvételeit őrző üvegnegatívok (3. kép) ebben az időben már éppúgy a MOB gyűjteményében voltak, mint Gerevich nagy összefoglaló művéhez, a *Magyarország románkori emlékei*hez Petrás István által frissen készített fényképek. Sajnos az egyik levélben említett lista, amelyet 1938-ban a palotában és kertjében őrzött középkori faragványokról vettek fel, egyelőre lappang. Egy másik azonban tartalmazza a – fenti megosztás szerint a múzeumba kerülő – kerti sétányt szegélyező huszonkét, illetve a lépcsőházban tárolt további két római kori sírkőtöredéket, egyikük mellett róla mintázott gipszmásolattal.⁶

A püspökségen őrzött, többségében Henszlmann Imre ásatásaiból származó középkori kövek egy részét, pontosabban tizennyolc darabot 1911-ben Prohászka Ottokár püspök átengedett az egy évvel azelőtt alakult Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesületnek. A többi ott maradt, a nagy angyalszárnyas fejezetről Foerk Ernő már 1912-ben megemlékezett. 1925-ben a múzeum egyesület elnöke, Marosi Arnold a *Fejérmegyei Napló*ban cikksorozatot közölt *A püspökkert köveiről*. Ebben nem csupán a sétányt díszítő hatalmas kőelemeket (4. kép) említette meg, de felsorolta a hátsó, délkeleti kiszögellés, vagyis a Monostor bástya kert felőli falába

6 MOB-lrattár 193/1938. III. 9. A Gerevich által a püspöknek küldött, újabb levélben az ásatás mindig jelen lévő mérnöke, Kiss Dezső által készített listát még nem sikerült megtalálni. A római kori faragványokról feltehetően ugyancsak Kiss Dezsőtől származó, gépelt

jegyzék a Szent István Király Múzeum (SZIKM) Adattárában maradt fenn. Múzeumtörténet 1938–1939. Székesfehérvár, 1938. március 19. Egy következő dokumentum szerint április 6-án ezeket a múzeumba szállították. SZIKM Adattár, Múzeumtörténet 1938–1939.

helyezett, érdekesebb római síremlékeket és középkori részleteket, köztük olyan vörösmárványból faragott 14. századi művekkel, mint például a Nagy Lajoshoz köthető királyalakos törzstörredék vagy a Katalin-sírkő (5. kép).⁷ Valószínűleg nem sejtette, milyen távolba nyúlik vissza ez a történet.

Sélyei Nagy Ignác, Székesfehérvár első püspöke (1777–1789) a prépostsági épület felújításán túl meg kívánta menteni az ősi koronázótemplom északi oldalán még álló, roskadozó kápolnákat, ez a törekvése azonban sajnos meghiúsult. A faragott kövek gyűjtése Székesfehérváron a Szent István király által alapított prépostsági templom még fennálló északi kápolnasorának 1800-ban történt lebontásához kapcsolódott. Az új püspöki palotát jórészt ennek anyagából emelték. Milassin Miklós püspök gyóntatója, a tudós Jakosics József már az 1780-as, 1790-es években készítettett rajzokat római kövekről, elsősorban a városfal Budai kapujába befalazott római eredetű emlékekről, a sorozatot azonban, talán a bontás idején, középkori darabok felmérésével is kiegészítette. Minden bizonnyal ő és barátja, Jankovich Miklós volt az, akiknek tanácsára a főpap 1803-ban elrendelte, hogy a régi prépostsági épület falaiba a rómaiak mellett középkori kőfaragványokat is illesszenek be, kétségkívül megőrzés céljából. A tíz évvel később *Urna romanaként* említett sírláda ekkor már évszázadok óta a kertben állhatott. Vele együtt az értékes maradványokat József nádor 1814-ben valószínűleg kivétel nélkül a Nemzeti Múzeumba szállíttatta. Majer József ciszterci tanár leírása,

2. Állatküzdelmet ábrázoló tondó, 12. század első fele Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum (Fotó: Hack Róbert, 2011.)

valamint a Jakosics-gyűjteményben fennmaradt, gyenge minőségű rajzok alapján, eltekintve a szarkofágtól és két római sírkőtől, kilenc további, késő gótikus síremlék maradványként (6–7. kép) értelmezhető dombormű közül csak két-két, Györgyi Bodó Miklós, illetve Nagylúcsi Orbán préposthoz köthető 15. századi címeres törredék azonosítható. További négy darab sajnos elveszett, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az ismert Anjou-kori szarkofágfedlap-törredékek nem voltak közöttük.⁸

Néhány évtized múlva, 1848-ban Varsányi János akvarelleket készített a szóban forgó kerítésfalban általa látott kövek némelyikéről, amelyek az eltelt idő alatt

7 A SZIKM leltárkönyve (Törzskönyv II. A/2. 629–643. tétel) a Prohászka püspök által a múzeumegyesületnek átadott 18 darab azonosítható, főleg román kori faragványt említi. A *Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése 1910–1911.* Székesfehérvár, Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegylet, 1912. 16. 25; A *Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése 1912.* Székesfehérvár, Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegylet, 1913. 16. MAROSI Arnold: A múzeumi lépcsőház kövei. *Székesfehérvári Szemle*, 1. 1931. 7–9. sz. 15–16; MAROSI Arnold: A püspökkert kövei, I–III. *Fejérmegyei Napló*, 1925. február 1., 5. sz. 2; 1925. február 8., 6. sz., vasárnapi melléklet. Az Anjou-kori faragványokról: 1925. február 15., 7. sz., vasárnapi melléklet. Az Anjou-kori síremléktörredékekről, valamint a múzeumnak 1911-ben átadott kövekről: MENTÉNYI Klára: A *Székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom román kori faragványai*, I. A faragványok története a 19. században. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2006 (kézirat, PhD-dolgozat). 27–31, 87–90. <http://doktori.btk.elte.hu/art/mentenyi/diss.pdf> (letöltés 2017. június 17.); Szinte azonos szöveggel: MENTÉNYI Klára: Romanische Steinmetzarbeiten der Stiftskirche der Jungfrau Maria in Székesfehérvár. Die Geschichte der Skulpturen im 19. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium*, 52. 2011. 43–44. 15–16. kép, 59–65, 126–128.

8 Sélyei Nagy Ignác püspök levele a Helytartótanácsához, 1777. október 19. *Acta Cassae Parochorum*, III. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai, 7.) Szerk. HENSZLMANN Lilla. Buda-

pest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1971. 15–17. A kápolnáról szóló részt magyarul közli: LAUSCHMANN Gyula: *Székesfehérvár története*, II. A török kiűzésétől a 18. század végéig. 1688–1800. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből). Szerk. FARKAS Gábor. Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Levéltára, 1994 [1912]. 104; FÉNYI Ottó: A székesfehérvári királyi bazilika és a préposti residentia a XVIII. században. In: *Székesfehérvár évszázadai*, III. Szerk. KRÁLOVÁNSZKY Alán. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1977. 132–137. Jakosics József gyűjteményét a Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár őrzi, *Collectae a P. Joseph Jakosics, XXXVII., Antiquitates* (régijelzet: 16 J2); LŐVEI Pál: Római és középkori kőfaragványok 18. századi rajzai a ferences levéltárban. *Pavilon*, 1990. 2–3. sz. 8–11. A Jakosics-gyűjtemény további rajzairól MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 14–19.; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 45–49. és 12–14, 17. kép. Jankovich Miklós 1793–1795 táján tekintette meg a prépostságot és az északi kápolnákat.

J^{***} [JANKOVICH]: Budai várban talált régi gazdag sírboltról, és benne hihetőleg helyezettett Katalin Királyné, Podiebrad' leánya teteméről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1827. 2. kötet, 46–47. Jankovich és Jakosics barátságáról ERDŐ [János]: *Archaeologiai vázlat. Régi tárczájából. Archaeologiai Közlemények*, 7. (U. F. 5.) 1868. 54–59. A szarkofágról és a vele együtt a Magyar Nemzeti Múzeumba került római sírkő mellett az 1803-ban megőrzés céljából befalazott kötötörredékekről ugyancsak a székesfehérvári Majer József liceumi tanár leírásából értesülünk. Fardái Vörös Mihály, a székesfehérvári püspökség jószágigazgatójának

3. Román kori kőfaragványok a millenniumi kiállítás előkészítése idején Budapest, volt Forster Központ, Fotótár, ltsz. 3676 (Fotó: Gerecse Péter, 1896.)

újabb darabok behelyezéséről, s ezzel együtt a hagyomány tovább éléséről tanúskodnak. Időközben előkerült római sírkövek mellett megőrkítette az István királyhoz vagy Imre herceghez köthető, újabban az 1083. évi

szentté avatás idejére keltezett, az 1960-as években a szarkofágfedél egyik darabjaként azonosított töredéket is. Írott forrás hiányában kérdéses, nem voltak-e mellettük további faragványok.⁹

levele, 1813. december 10. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) N 24. 464. cs. Archivum Palatine, József nádor levéltára, Általános iratok, 1814. 29. A levél másolata a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárban található, A/8. 60–61. A szarkofág és a római sírkő 19. századi történetéről BUBRVÁK Orsolya: „E mediterraneo basilicae erutum”? Megjegyzések a Szent István-szarkofág provenienciájához. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 5–28. és BUBRVÁK Orsolya: Észrevételek a Szent István-szarkofág történetéhez. In: *Szent István király bazilikájának utóélete. A középkori Romkert 1938-tól napjainkig*. Szerk. GÄRTNER Petra. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2016. 23–28. A székesfehérvári késő gótikus építkezésekről és kőtöredékekről PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 21–31, 161–173.

9 Varsányi János 1847–1848-ban a székesfehérvári kőfaragványokról készített rajzai 1864-ben a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) gyűjteményébe kerültek. SZENTESI Edit: Varsányi János: Régiségrajzok, 1840–1850-es évek. In: *A Magyar Tudományos Akadémia és a képzőművészetek a XIX. században*. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti

zeti Galéria. Szerk. SZABÓ Júlia–MAJOROS Valéria. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1992. Kat. 59/b-c, 112–113; SZENTESI Edit: Varsányi János: Felmérési vázlatrajzok a székesfehérvári sorozatból, 1848. december 9., illetve december 14. In: *A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2004. 183–184, 184–186. ábra. A fedeltöredékekhez: ENTZ Géza–SZAKÁL Ernő: La reconstitution de sarcofage du roi Étienne. *Acta Historiae Artium*, 10. 1964. 215–228; SZAKÁL Ernő–ENTZ Géza: István király szarkofágja. *István Király Múzeum Közleményei* (A. sorozat), 11. Szerk. FITZ Jenő. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1969. 5–13. ábrákkal. Tóth Sándor a szarkofágot és a fedeltöredékeket az 1083. évi szentté avatás idejére keltezi: TÓTH Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. A székesfehérvári szarkofág és köre. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 82–88. Leírás és kutatástörténet: TÓTH Sándor: Szent István-szarkofág. Sírláda és két fedeltöredék. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 29–50.

4. A székesfehérvári püspöki palota kertje, 1920-as évek
Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

Nyolc évvel későbbi, 1856-os tollrajzán (8. kép) ugyanis Michael Haas, aki ugyanezt a falszakaszt kevésbé valószínűsítően, az egyes darabok elhelyezésénél inkább a kompozícióra koncentrálna ábrázolta, már hat római és hat középkori, összesen tizenkét faragványt szerepeltetett, köztük a két emlegetett Anjou-kori vörösmárvány domborművel, valamint a hozzájuk tartozó, hasonló anyagú, egyik vakmarmoré pillérrel.¹⁰ Mindezeket 1883-ban írt munkájában Henszlmann Imre – az akkortájt a Nemzeti Múzeumban őrzött, kvalitásos sisakdíszes relieffal (9. kép) együtt – az általa egy évvel korábban a templom déli mellékhajójában megtalálni vélt Nagy Lajos-kápolnába helyezi, s hogy lényegében nem tévedett, azt a 2002-ben ezen az oldalon, igaz, már a templomon kívül végzett feltárások igazolják. Az utóbb említett vörösmárvány felépítményről, amelynek három darabja is a kerítésfalba került (lehet, hogy Haas sem rajzolt le mindent, ami ott volt?), Henszlmann megjegyzi, hogy „Pauer János püspök, amikor még csak püspöki titkár volt, e kődarabokat a város majorjában találta és, lelkes régész voltában, mostani helyükön befalaztatta.” (10. kép) Tudatosan gyűjtötte ide egybe a városban és környékén

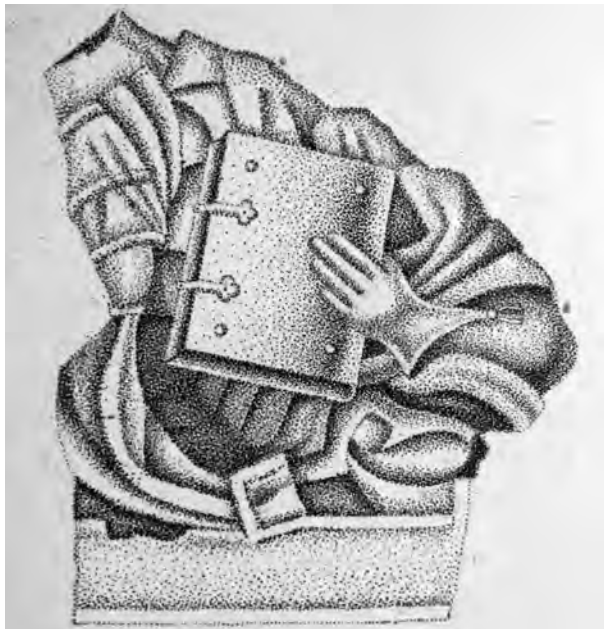
5. A székesfehérvári püspöki palota kertjének kerítésfalába befalazott, 14. század végi vörösmárvány szarkofágfedlap töredék, 1936
Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, Adattár

talált díszesebb kőfaragványokat, s bővítette a gyűjteményt. A figurális síremlékeket (5. kép) ugyanerről a területről nagy valószínűséggel szintén ő hozatta be. Mellékesen megjegyzem, hogy a városmajor közeléből, pontosabban az ott folyó Gaja-patak mentén álló egykori sörfőző malomból és környékéről 2005-ben mi magunk is vitettünk be a meglévővel összefüggő (11. kép) vörösmárvány töredékeket a múzeum kőraktárába.¹¹

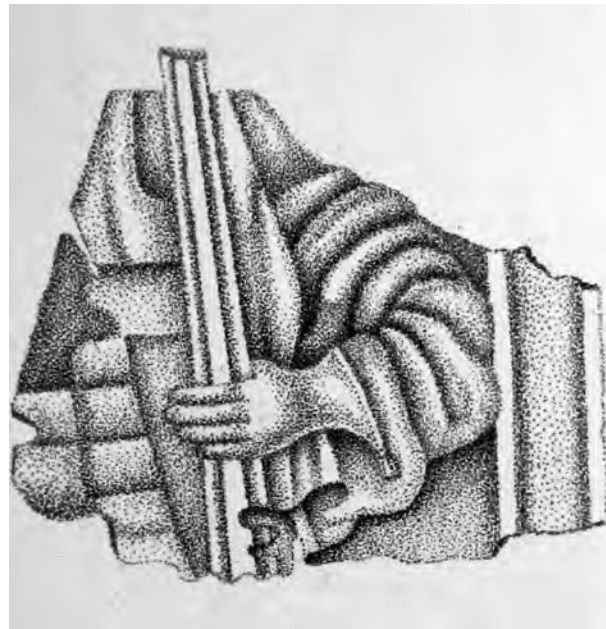
Az 1814-ben Ráckevén született, s korán árvaságra jutott Pauer János a tudós Simonyi Pál székesfehérvári prépost, kanonok házában nevelkedett. A Rómát járt

10 A 250×300 mm-es tollrajzot 1990-ben Szentesi Edit fedezte fel a Bundesdenkmalamt Österreich bécsi archívumában, négy évvel később azonban már nem volt a helyén. A tollrajz felirata: „Römische Grabsteine in Stuhlweißenburg im Hofe der bisch. Residenz. Haas” SZENTESI Edit: Bekezdések a magyarországi műemlékvédelem előtörténetéből, I. Egy kérdés a Central-Commission magyarországi vonatkozású anyagai ügyében. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1. 1991. 2. sz. 49; SZENTESI 1992. (ld. 9. j.) 116. Haas Mihályról: SZENTESI Edit: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 9. 24. (20. jegyzet). A rajzon ábrázolt kövekről: MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 26–31; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 58–65 és 56. 29. kép.

11 Nagy Lajos sírkápolnájáról HENZSLMANN Imre: Székesfehérvári ásatások. In: *Reissenberger Lajos és Henszlmann Imre: A nagyszékesi és székesfehérvári régi templom*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottsága, 1883. 70–85, az idézet helye: 82. (1. jegyzet); a prépostsági templom déli oldalán feltárt Anjou-sírkápolnáról: LÖVEI Pál: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye. In: *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Szerk. MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Lívia. Kiállítási katalógus. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1982. 183–203; BICZÓ Piroska: Az Anjou-temetkezések kutatástörténete. In: *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori*

6. **Jakosics József:** Könyvet tartó figurát ábrázoló, késő gótikus sírkőtöredék, 18. század vége
Budapest, Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, Collectae a P. Jakosics, XXXVII. 47. lap

7. **Jakosics József:** Kezében hosszú rudat(?) tartó, késő gótikus sírkőtöredék, 18. század vége
Budapest, Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, Collectae a P. Jakosics, XXXVII. 45. lap

Simonyi legfontosabb műve az 1817. évi *Visitatio canonica* jegyzőkönyvének terjedelmes első része, amely a város és a bazilika múltjáról szóló, máig kiadatlan, fontos történeti forrásmunka.¹² Ő maga és könyvtára is hatással lehetett tanítványára, akinek tudományos munkássága végigkísérte egész életét. Még azelőtt, hogy a hittudományokkal foglalkozott volna, elvégezte a bölcsészkart, majd fokozatosan hozta létre elképesz-

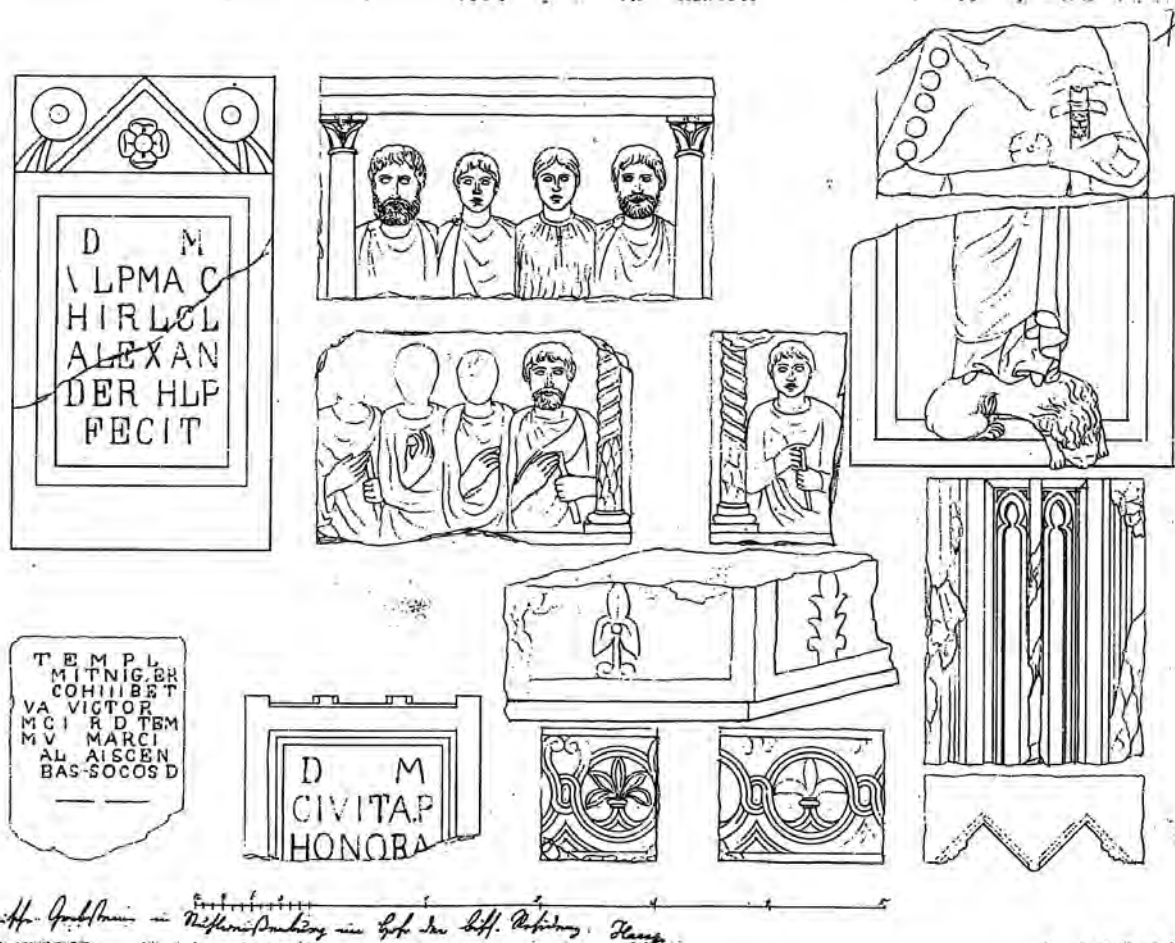
tően gazdag, több száz őnyomatványt tartalmazó, húszezer kötetre becsült, országos hírű könyvgyűjteményét.¹³ Ebben azonban építészeti vagy archeológiai témájú mű alig akad. 1210 darabból álló éremgyűjteményét az 1871-ben alakult Fejérmegyei és Székesfehérvár Városi Történelmi és Régészeti Egyletnek ajándékozta. Az Egylet ezzel vett részt az 1879-ben rendezett székesfehérvári országos kiállításon. Mellesleg önálló munkát

Magyarországon. Szerk. DEÁK Zoltán. Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2004. 32–36; BICZÓ Piroška: A prépostsági templom déli oldalán feltárt gótikus kápolna. *Uo.* 48–56; SZABÓ Zoltán: Az oldalkápolna építészeti elemzése. *Uo.* 58–69; LÖVÉI Pál: Az Anjou-síremlékek újonnan előkerült töredékeiről. *Uo.* 72–85; LÖVÉI Pál: Über neu entdeckte Fragmente der Anjou-Grabmäler in Székesfehérvár. *Acta Historiae Artium*, 52. 2011. 149–173. A 2004–2005-ben előkerült újabb vörösmárvány-sírkőtöredékekről BARTOS György–MENTÉNYI Klára: *Székesfehérvár, Sörházi malom.* Tudományos dokumentáció, 2005 (kézirat). 13–14. A volt Forster Központ Tervtára, ltsz. 42009; MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 27–29, 51. (53. jegyzet); BARTOS György: További székesfehérvári reneszánsz kori emléktáblák. In: *Mátyás király és a fehérvári reneszánsz.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2010. 95–97, 4–5. kép; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 59, 62, 137–138. (51, 53. jegyzet) és 57–58. 33–34. kép.

12 Pauer Jánosról KÁROLY János: *Fejér vármegye története*, I. Székesfehérvár, Csitári Nyomda, 1896. 442–445; KENESSEY Albert: Pauer János. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 5. sz. 65–66; CZOBOR Béla: Emlékbeszéd

Pauer János a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja felett. In: *MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékezésedek.* Szerkeszti a főtítkár. VI. kötet, 7. szám. Olvastattott a M. Tud. Akadémia 1890. évi április 28-án tartott összes ülésén. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890. 7–9; SZINNVEI József: *Magyar írók élete és munkái*, X. Budapest, Hornyánszky, 1905. 528–533; FORINTOS Attila: *A székesfehérvári székeskáptalan.* Adattár, 1777–2004. Székesfehérvár, Alba Civitas Tört. Alapítvány, 2005. 80–82; SIMONYI Pál: *Visitatio Canonica...*, 1817. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.

13 Pauer könyvtáráról KUTHY István: Emlékek a székesfehérvári püspöki könyvtár multjából. *Székesfehérvári Szemle*, 7. 3–4. sz. 43–46; SULYOK János: A székesfehérvári Pauer-gyűjtemény. *Magyar Könyvszemle*, 83. 1967. 1. sz. 191–199; VELENCZEI Katalin: *A székesfehérvári püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, 2008. IX–XIV; TÓVIZI Ágnes: Kódektöredékek Pauer János székesfehérvári püspök inkunábulumaiban. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 17–27.

8. **Michael Haas:** Kőfaragványok a székesfehérvári püspökkert kerítésfalának köveiről, 1856
Wien, Österreichisches Bundesdenkmalamt, Planarchiv

szentelt a régészeti gyűjteményeknek is.¹⁴ Megújította a székesegyház belső terét, és szülővárosában, Ráckevén a katolikus templomot, valamint új temetőkápolnát építtetett Sóstón, ahol ő maga is nyugodni kívánt¹⁵ (12. kép). Számos történelmi és régészeti tárgyú, nevelés- és vallástörténeti tanulmányt írt, s több ízben fog-

lalkozott kifejezetten Székesfehérvárhoz kapcsolódó, középkori témákkal, magával a bazilikának nevezett prépostsági templommal és a benne koronázott királyokkal, királynőkkel. Kedvenc témája Kálmáncsehi Domokos prépost és az általa alapított Szent Anna-kápolna volt, amelyet azonban a mai székesegyház ész-

14 ÉRDV János: Székesfehérvár fémer emlékei. *Magyar Történelmi Tár*, 13. (második folyam első kötet) 1867. 165–176; PAUER János: Egy szerény gyűjtemény ismertetése. *Székesfehérvár*, 1874. 37. és 38. sz. 230–231, 236–237. Otven érem rajzával. Jegyzék azon éremgyűjteményről, melyet Mlgo és Ft. Pauer János székesfehérvári püspök úr a fejérmegyei és városi történelmi és régészeti egyletnek ajándékozott. A székesfehérvári országos kiállításra rendezte és lajstromozta Dr. Czobor Béla. Székesfehérvárott, é. n. [1879]; CZOBOR 1890. (ld. 12. j.) 38; PAUER János: A régészeti gyűjtemények jelentősége. *Székesfehérvár*, 1874.

15 A székesfehérvári székesegyház munkálatairól: 1867. január 1., a Szent István-kápolna oltáráról és az orgona javításáról: 1867. [hónap és nap nélkül]; PAUER János: *Emléklap a székesfehérvári székesegyház beszent-*

lési ünnepélyére Székesfehérvár 1866. nov. 25. Székesfehérvár, Számmer Nyomda, 1866. 74; ehhez lásd még: CZOBOR 1890. (ld. 12. j.) 34; SZARKA Géza: *A székesfehérvári belvárosi plébánia története*. Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Levéltára–Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2003. 105. A Hosszú-temetőben Pauer közbenjárásával emelt új kápolna Hübner Nándor tervei szerint épült 1872-ben. *Székesfehérvár*. Szerk. ENTZ Géza Antal. (Magyarország műemlékei) Budapest, Osiris, 2009. 332. Iratok: 1870. augusztus 8., május 20., november 15., a temető rendezése és a kápolna előtt felállítandó feszület: 1882. november 26. A ráckevői templom berendezésével kapcsolatos iratok: 1871. szeptember 13., 1872. május 3., június 11., június 19., július 9. A sóstói temetőben álló, Havranek Antal és Ferenc által tervezett

9. Anjou-sisakdíszít ábrázoló, faragott vörösmárvány tábla Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum (Fotó: Hack Róbert, 2011.)

Szent Kereszt-kápolnát Pauer saját költségén építtette 1887–1888-ban. A homlokzaton az ő címere látható. *Székesfehérvár* 2009. (ld. 15. j.) 337. Az említett egyházi épületekre vonatkozó, felsorolt iratanyagot lásd: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, A 8–13, a Püspökség iratai, valamint Pauer János püspök hagyatéka, 1545–1561 A. Ezúttal is köszönöm a levéltár vezetőjének, Mózessy Gerelynek a kutatáshoz nyújtott folyamatos segítségét.

- 16 PAUER János: *Memoria Basilicae B[eatae] M[ariae] V[irginis] a S[ancto] Stephano conditae*. Sz[ékes]Feh[érvár], 1854; PAUER János: *Székes-Fehérvárott koronázott királynők*. Történelmi értekezés a „Vörösmarty-kör”-ben nov. 30. 1871-ben tartotta Pauer János cz. püspök és kanonok, m. akad. tag. Székes-fehérvár, Klökner Péter, 1872; PAUER János: *Történelmi fejtegetés hírlapilag támasztott kérdés fölött: Mi volt Domokos fehérvári prépost családi neve?* (Mátyás király korából). A Magy. Tud. Akadémia ülésén october 10-én 1870-ben tárgyalta Pauer János magy. akad. I. tag. Sz.-Fehérvárott, özvegy Számmer Pálnénál, 1870; PAUER János: *Vestigia Historica Basilicae Alba-Regal[ensis] B[eatae] M[ariae] Virg[inis] a S[ancto] Stephano rege conditae; item Capellae Custodiatae S[anctae] Annae*. Alba-Regiae, 1866. A Szent Anna-kápolnáról: 29–38; PAUER János: *Historia Dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sedis episcopali 1777–1877*. Albae Regiae, typis Typographiae Vörösmarty Colomanni Számmer, 1877. A Szent Anna-kápolnáról: XXI. fejezet, 67–77.
- 17 Akadémiai székfoglalója: PAUER János: *Ősök emléke, vagyis: szerette-e a magyar nemzeti történetét? voltak-e hajdan évkönyvei? Székfoglaló be-*

ki oldalán álló, gótikus épülettel azonosított. Fő műveként említhető a *Historia dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sedis episcopali 1777–1877* című könyve, amelyben a püspökség és az egyházmegye százéves történetét dolgozta fel.¹⁶ 1858-tól – ez év január 17-én nevezték ki kanonokká –, levelező, majd 1863-tól rendes tagja volt az Akadémiának, utóbbit elsősorban az előző évi székesfehérvári ásatás ügyének előmozdítása miatt érdekelte ki. Szalay László titkár már 1862. december 15-én kelt levelében tolmácsolta az Akadémia november 17-i ülésén jegyzőkönyvbe vett köszönetét. A székesfehérvári püspöki levéltárban őrzött iratokból kiderül, hogy főként az aktuális régészeti munkákról, ezek előkészítéséről, de más tudományos kérdésekről is gyakran értekezett Toldy Ferencsel, Szalay Lászlóval, Kubinyi Ágostonnal, Römer Flórisssal, stb.¹⁷

Az elpusztult prépostsági templom nagy múltját bizonyára jól ismerő pap tanár régiségek iránti szenvedélyét valószínűleg az 1847-ben elkezdett kútfúrás következményeként 1848-ban előkerült, majd feltárt királyi temetkezések keltették fel olyannyira, hogy már egy évvel később Székesfehérváron kiadott egy kis füzetet a *A Székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról*. Ugyan az ásatást végző Érdy János 1853-as írásában kritizálta Pauer dolgozatát, ennek ellenére kétségtelen tény, hogy ő volt az, aki a királysírokat 1849-ben először azonosította – minden bizonnyal helyesen – III. Béla és felesége, Châtillon Anna (Ágnes) személyével.¹⁸ A már említett Varsányi János, akinek a temetkezésekről készült felmé-

szédében fejtegette a Magyar Tudományos Akadémiai gyűlésén, nov. 7-kén 1859-ben. Székesfehérvárott, özvegy Számmer Pálné betűivel, 1860. A székesfehérvári királyi templom előkerült maradványaival és azok bemutatásával kapcsolatos, Pauer által írt leveleket lásd: *Henszlmann Imre levelezése és iratai*, II. Közreadja: SZENTESI Edit et al. (De signis, 3.) Budapest, Balassi Kiadó, 2016. 260–261. No. 539. (Szalay Lászlónak 1862. május 2.), 262–263. No. 540. (Szalay Lászlónak 1862. május 11.), 265. No. 542. (Szalay Lászlónak 1862. május 14.) A Pauer által kapott levelek: Toldy Ferencről 1858. december 20., 1859. október 28., 1874. március 28., Szalay Lászlótól 1862. december 15. (fogalmazványát lásd: *Henszlmann Imre levelezése II.* 2016. (ld. 17. j.) 352. No. 583.), Kubinyi Ágostontól 1862. október 29., 1863. január 3., 1863. június 9., 1863. augusztus 21., 1868. május 8., Römer Flóristól: 1866. szeptember 29., 1870. január 23., 1871. március 8., 1872. január 22., 1872. február 26., 1876. augusztus 21. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, A 8–13, a püspökség iratai, valamint Pauer János püspök hagyatéka, 1545–1561 A.

- 18 PAUER János: *A Székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról*. Székesfehérvár, Nyomtatott özvegy Számmer Pálné betűivel, 1849; ÉRDY János: III. Béla király és neje Székes-Fehérvárott talált síremlékei. In: *Magyarország és Erdély képekben*, I. Szerk. KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre. Pest, Emich Nyomda, 1853. 45. Érdy ugyan csak az események után öt évvel publikálta eredményeit és a személyek azonosítását, de már a sírok megtalálását követően, 1848. december 27-én, Pesten, a Nemzeti Múzeumban a leletek bemutatásával együtt szakmai elő-

10. A püspökkert kerítésfalának részlete egy római sírkövel és a vörösmárvány Anjou-síremlék építészeti töredékével, 1927 Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, Adattár

rési rajzokat köszönhetjük, a vörösmárvány táblákból összeállított sírok fölött számtalan kőtöredéket, köztük jó néhány gótikus bordát örökített meg. Arról, hogy a templom területéről kőtöredékek is kerültek Pestre, a Nemzeti Múzeum tárgyjegyzéke tanúskodik: „Több architekturai kőtöredéket hoztunk a Boldogasszony egyházából és Hunyady Mátyás kápolnijából”. Ha valóban voltak közöttük az ásatásból származó leletek is, ezek minden bizonnyal elvesztek. Pauer egy megjegyzése, hogy kissé még korábban, nyáron, az artézi kút javításakor „ásás közben a munkások töredék-oszlopokra, és nagy kőtáblákra akadtak”, pedig sajnos arra utal, hogy alapozásukkal együtt ekkor szedték fel a templom főhajójának délre eső, hiányzó 4. és 5. pillérét. Kérdés, részleteit tekintve is hihetünk-e annak az ábrázolásnak, amely ezeket a sávalapra helyezett pilléreket a mellékhajó felől, 15. századi, késő gótikus profílozásokkal együtt, alaprajzban mutatja¹⁹ (13. kép).

adást tartott a témáról. DEMETER Zsófia: Az 1848-as királysír-leletek megtalálásának körülményei és visszhangja Székesfehérvárott. In: *150 éve történt. III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése*. Szerk. CSERMÉNYI Vajk. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 1999. 26. 30–31.; SZENTESI 2004. (ld. 9. j.) 176–181.

19 Varsányinak fennmaradt egy 1847-ben készített helyszíni vázlata az épp akkor napvilágra került négykaréjos pillérről is a Budai kaput

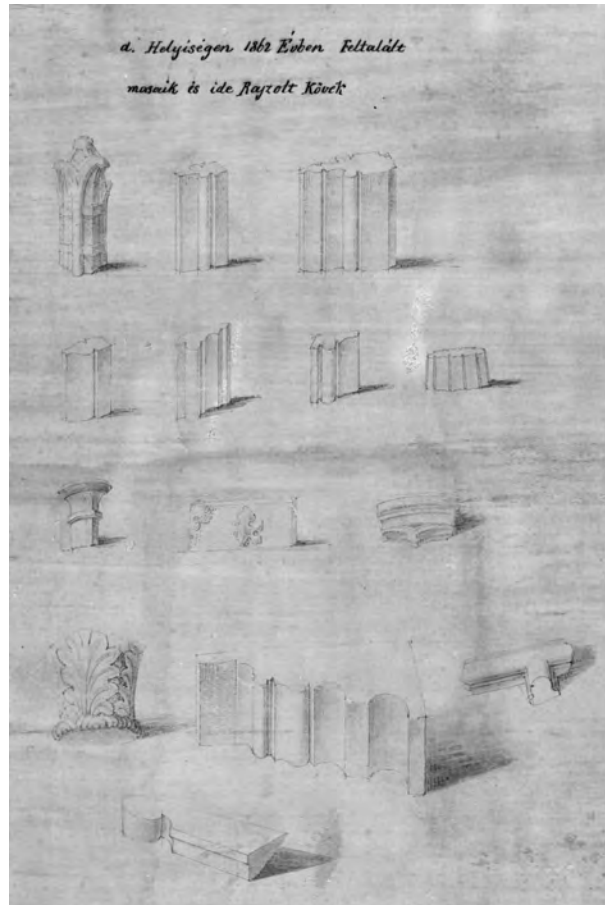
11. Gótikus vörösmárvány sírkőtöredék, levéselt figurával, hátoldalán 1800. évből származó építési felirattal Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum (Fotó: Bartos György, 2005.)

A színezett ceruzarajzot több más részlettel együtt tartalmazó, lakkal bevont vastag, díszesen esztergált, aranyozott falécek közé erősített lap, továbbá ennek párdarabja a kőfaragványok 19. századi történetének fontos szereplői. Közülük a már említett elsőt, a bal oldalon látható egy helyszínrajz, amelynek „d” betűvel jelölt pontján, az egykori templomtól délkeletre 1862 tavaszán új ház épült. Tervezője Szász Ferenc építész, valójában csak építőmester, a városi Szépítő Bizottmány tagja, akit Pauer 1848 óta már biztosan ismert. Akkor ugyanis az ő feladata volt az artézi kút munkálatai közben megtalált első vörösmárvány koporsó kiemelése a földből. Az épület alapozása közben előkerülő kőfaragványok és összefüggő mozaiktöredékek iránti közös lelkesedésük teremtette meg azt az együttműködést, amelynek révén egyáltalán elindulhattak a 19. századi székesfehérvári ásatások. Az események gyorsan zajlottak. Május 2-án Pauer kanonok levélben kereste fel az Akadémiát, értesítvén a tudós társaságot a kivételes leletről, s arról a szándékáról, hogy szeretné mindezt egy előadás keretében megismertetni velük. Előadásának eredetileg május 8-ra tervezett írásos vázlata fennmaradt a Püspöki Levéltárban. Erre az alkalomra,

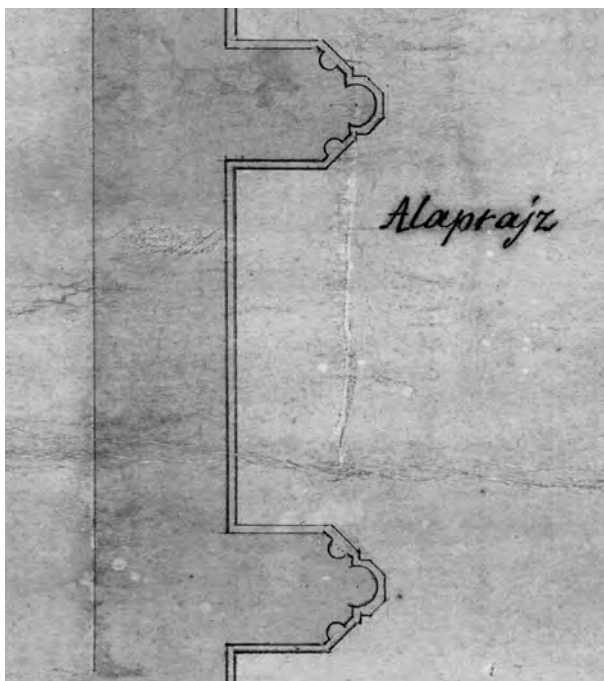
ábrázoló ceruzarajz hátoldalán. A kis méretű rajzlap a volt Forster Központ Tervtárában található, ltsz. 7441. A rajz Rómer Flóris hagyatékából került a MOB-hoz, s a minket érdeklő oldalra ő írta rá utólag: „fehérvári kiásott alaprajz”. MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 24–26. (44. jegyzet); MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 54–56., 24. kép, 137. (44. jegyzet). Az ásatáson készített, színezett ceruzarajzokat a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Régészeti Adattárának Érdy-hagyatéka őrzi. További

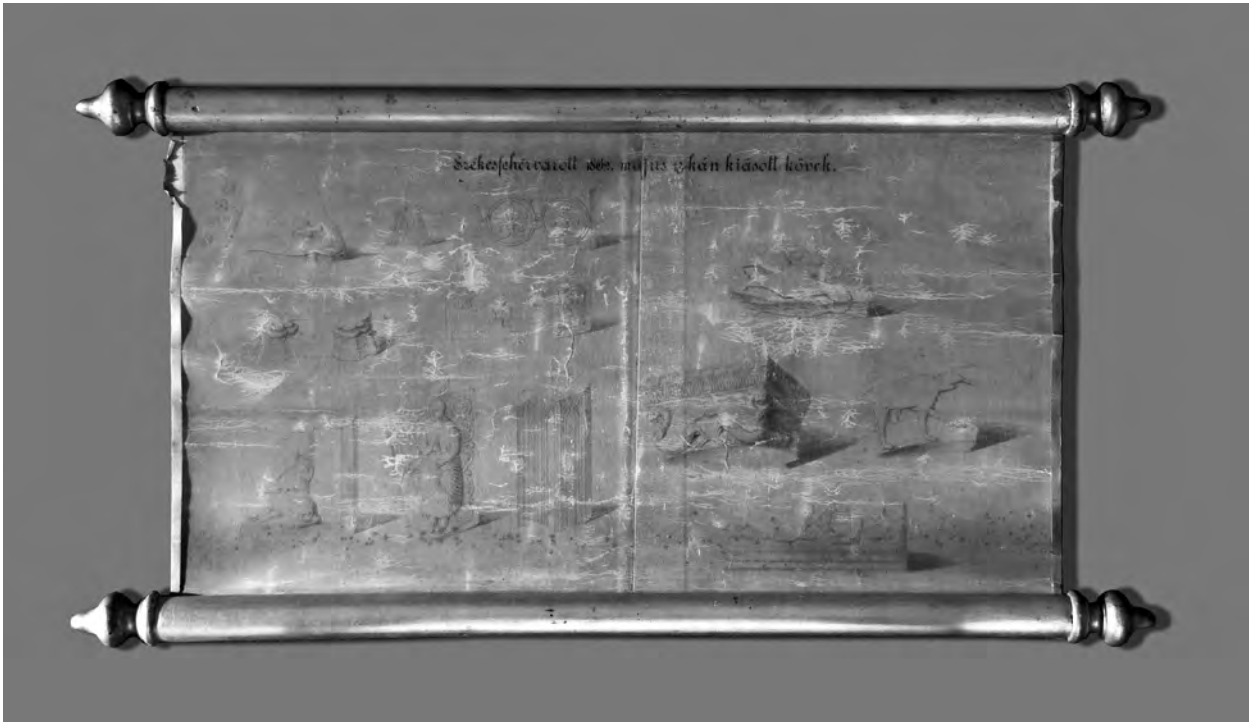
12. **Valentiny János:** Pauer János püspök idős korában a sóstói temetőkápolna rajzával, 1888. Székesfehérvár, Püspöki palota

14. **Szász Ferenc** I. rajzának részlete, 1862
A prépostsági templom egykori szentélyétől keletre épített lakóház alapozási munkái közben előkerült kőfaragványok Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

13. **Szász Ferenc** I. rajzának részlete, 1862
A prépostsági templom 1848-ban kiegészített 4-5. déli pillére Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

15. Szász Ferenc II. rajza, 1862. Díszes kiállítású, aranyozott fatartókkal készült, lakkozott felületű rajztekercs Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

illusztrációként készültek Szász Ferenc díszes kivitelű rajzai. Az első lap bal oldala a helyszín és a korábban előkerült királysírok építészeti jellegű bemutatására szolgál. Az 1848-as leletek mellett – a téma ismertetése céljából – szerepel rajta az 1839. évi csatornaásáskor megtalált hármassír leegyszerűsített metszete és alaprajza is. Hogy melyik uralkodónké lehetett, máig rejtély, egy írott forrásból azonban értesülünk utóbb

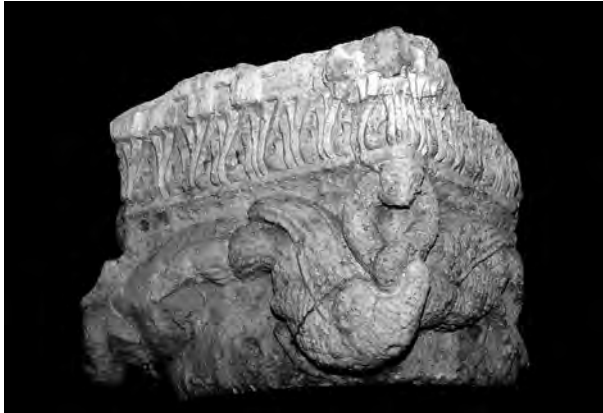
széthordott, előkelő leletanyagáról és arról, hogy egyikük fehérmárvánnyal fedett volt. A rajz jobb oldalát a szóban forgó ház alapjaiból frissen előkerült kőfaragványok foglalják el (14. kép). Egy 12. századinak látszó, levéldíszes oszlopfő kivételével gótikus darabok, nagy részük azonban sajnos ma már nincs meg.²⁰

Az ismerős töredékeket ábrázoló másik lap (15. kép) feliratán május 13-i dátum olvasható, miatta Pauer

rajzok és vízfestmények Varsányi ajándékként, 1864-ben a MTA-hoz kerültek. SZENTESI 1992. (ld. 9. j.); SZENTESI 2004. (ld. 9. j.). A kőfaragványok azon a színezett tollrajzon láthatók, amely metszetben ábrázolja a sírokat és a feltárt rétegeket. MNM Régészeti Adattára, Érdy-hagyaték, a róla készült metszet: ÉRDY 1853. (ld. 18. j.) 43. Lásd Biczó Piroska: Érdy János leletmentésének tudományos eredménye. In: 150 éve történt 1999. (ld. 18. j.) 17–19. Az idézet: MNM, Érem-és Régiség-tár, gyarapodási naplók 1846–1856. 1848, 64. Ehhez Biczó Piroska: A középkori és kora újkori kőfaragványok gyűjteménye. In: 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk. PINTÉR János. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. 165. Hunyadi Mátyás kápolnája a kortársak szerint a templom északi oldalán, keleten elhelyezkedő, nagyobb, boltozott tér volt, amely a tőle nyugatra lévő, kisebb szakaszokkal együtt a 18. század folyamán, lebontásáig a középkori prépostsági templom jogutódjának számított. Pauer mindenestre egyértelműen a király kápolnájának tartja (PAUER 1877. [ld. 16. j.] 43, 60–61.), vélekedése sokáig irányadó marad. Publikációban először

SZVORÉNYI József: Székes-Fejérvár. Új Magyar Múzeum, 1. 1850–1851, 8. füzet, 422–425. A szóban forgó épületrész Kálmáncsehi prépost kápolnájával történő későbbi azonosítása BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 181–182. Lásd még FÉNYI 1977. (ld. 8. j.) 132–136. (22, 24. jegyzet); Pauer megjegyzése: PAUER 1849. (ld. 18. j.) 2. Az ekkor kiszedett pillérek rajzáról MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 22–24; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 51–54, 22. kép. A déli terület ásatási eredményeiről Biczó Piroska: A székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom déli oldalának régészeti feltárása. In: Károly Róbert és Székesfehérvár. Szerk. KERNY Terézia–SMOHAY András. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2011. 139–170; Biczó Piroska: Das königliche Marienstift zu Székesfehérvár im Lichte der neueren Grabungen. *Acta Historiae Artium*, 52. 2011. 5–29.

²⁰ Az első díszes, prezentációra készített rajz feliratai „a. Helyiségen 1339. Évben Feltalált Sírboltok, b. Helyiségen 1848. Évben Feltalált Sírboltok d. Helyiségen 1862. Évben Feltalált mosaik és ide Rajzolt

16. Sárkányos féloszlopfejezet az 1862. évi ásatást megelőző leletegyüttesből, Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum (Fotó: Gelencsér Ferenc, 2000.)

május 19-re halasztotta előadását. Új rajz készítésére a munkálatok egy mélyebb rétegéből előző nap előkerült, nagyobb méretű, figurális, illetve állatalakos kövek inspirálták a kezdeményezőket. El tudjuk képzelni azt a sietséget, amivel az éppen csak kiemelt köveket rajzolta az építész. Ők találták meg a 12. századi sárkányos féloszlopfejezetet (16. kép), valamint a ma is a Nemzeti Múzeumban lévő baziliskuszos nagy pillérfejezet-töredéket. Amekkora öröm ez, olyan komoly veszteség, hogy a másik két darab: egy fura, négy lábú szörnyállatot ábrázoló, ugyancsak román kori, íves elem, továbbá egy angyalok által koszorúba foglalt címet tartó, reneszánsz faragvány (17. kép) (ilyesmi sajnos egyáltalán nem található a fehérvári leletanyagban) azóta sajnos elveszett. A szóban forgó lap függőleges illesztése arról is tanúskodhat, hogy a bal oldalon szereplő, általunk jól ismert töredékeket Szász már néhány nappal korábban megörökítette, s

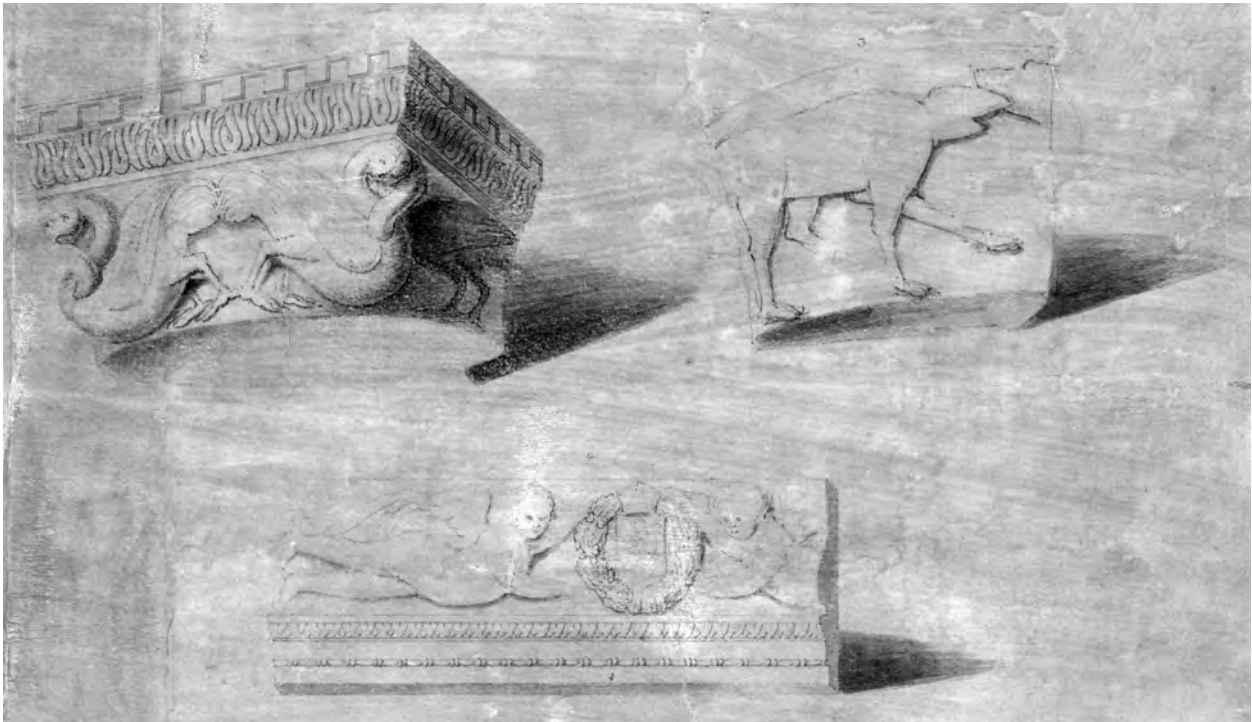
Kövek". Pauer János megbízásából rajzolta Szász Ferenc, 1862. áprilisi vége–május eleje. Anyaga: Összetekercselhető, kemény papírlapon színezett toll- és ceruzarajz, lakkbevonattal. Díszesen esztergált végű, aranyozott farudak közé erősítve. Mérete: 62×38,5 cm, a rudazattal együtt: 75,5×40 cm. Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, ltsz. nélkül; MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 37–43; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 75–80, 52–53, 22–23. kép, 60. 36. kép, 68–69. 47–48. kép; Szász Ferenc 1848. december 5-i feladatairól a városi jegyzőkönyv (Protocollum) vonatkozó lapját (988. o.) közli BRADÁK Károly: *Fehérvár – fehér folt. Hol volt, hol nem volt királyaink koronázó és temetkező városa?* Pap Gábor bevezetőjével. Budapest, Design & Quality, 1995. 50–51. A szóban forgó épület alapozása közben előkerült váratlan leletekről Pauer 1862. május 2-án írt először Szalay Lászlónak, az Akadémia akkori titkárának. *Henszlmann Imre levelezése II.* 2016. (ld. 17. j.) 260–261. No. 539. Az 1682. május elején papírra vetett vázlatot egy félrevezető címmel ellátott előlap rejti „Anno 1849. Pauer Jánosnak,

ehhez utólag illesztették hozzá az új leleteket bemutató, jobb oldali részt. A régi faragványokról tehát ismét új felvétel született, a püspökkert kerítésfalában lévő darabok közül ezúttal nyolcat rajzolt le a mérnök, válogatva és tetszőleges csoportosításban. Rögtön feltűnik azonban, hogy római kő nem szerepel közöttük. A már Haas munkáján jelen lévő Anjou-kori sírkőtöredékek mellett a hozzájuk tartozó díszes könyöklőt, az ott szintén látható palmettás párkányelemeket, továbbá a Varsányi és Haas által egyaránt bemutatott 11. századi szarkofágfedél-töredéket. Nem egyértelmű, hol tárolják azt a figurális saroktöredéket, amely Haas rajzáról hiányzik ugyan, de tizenhat évvel azelőtt Varsányi figyelmét már felkeltette. Róla csupán a 20. század második felében derült ki, hogy a vértesszentkereszti templom kapujának része volt. Bárhonnan is került elő (talán a csákvári Esterházy család révén, ahol pályája kezdetén Pauer káplán volt?), feltételezhető, hogy begyűjtésében a tudós pap valamilyen szerepet játszott.²¹

A cél nem kérdéses: Pauer minden erejével a figyelem felkeltésére törekedett, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy elérje a tervszerű ásatások megindítását. Május 18-án „az estvéli vonattal”, hóna alatt az összetekercselhető és kiakasztható rajzokkal Pestre utazott, és másnap megtartotta előadását az Akadémia osztályülésén, beszámolójának tartalmát közölte a *Budapesti Szemle*. Egy külön erre a célra csináltatott dobozkában összefüggő mozaiktöredékeket adományozott a Nemzeti Múzeumnak. Erőfeszítéseit siker koronázta, az Archaeológiai Bizottság felkarolta az ügyet, s három tag már június közepén körülnézett a helyszínen. Június 24-én Kubinyi Ágoston elnök, Kubinyi Ferenc, Rómer Flóris, Henszlmann Imre és Erdy János újból Fehérvárra utazott, ahol Pauer kanonok is csatlakozott hozzájuk. A küldöttség már másnap kérvényt fogal-

»A Székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról« c. munkájára vonatkozó levelek és jegyzetek”. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Pauer János püspök hagyatéka, 1561 A.

- 21 A második díszes rajz felirata „Székesfehérvárott 1862. május 13-kán kiásott kövek”. Pauer János megbízásából közreműködésével Szász Ferenc, 1862. május 13–18. Összetekercselhető, kemény papírlapon színezett toll- és ceruzarajz, lakkbevonattal. Díszesen esztergált végű, aranyozott farudak közé erősítve. Mérete: 65,8×38 cm, a rudazattal együtt: 78×39,4 cm. Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, ltsz. nélkül; Pauer 1862. május 11-én és 14-én ez ügyben Szalay Lászlónak írt újabb levelei *Henszlmann Imre levelezése II.* 2016. (ld. 17. j.) 262–263. No. 540; 265. No. 542. A második rajzon szereplő faragványok ismertetése MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 32–37, 44–45, 80–81; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 65–75, 60–67, 37–40, 42, 45–46. kép. Csákvári tartózkodásáról CZOBOR 1890. (ld. 12. j.) 11–12.

17. Szász Ferenc II. rajzának részlete, 1862

Az ismert sarkányos féloszlopfejezet mellett négylábú állatot és feltehetően egy másik állat fejét (állatküzdelmet?) mutató, íves formájú, elveszett kőfaragvány. Alattuk reneszánsz sírépítmény vagy szemöldökpárkány szintén elveszett töredéke, angyalok által tartott, koszorúba foglalt címeres ábrázolással. Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

mazott Farkas Imre püspöknek. Érthető, hogy III. Béla és felesége sírjához hasonló, csodálatos leletekben bizakodtak „Méltóságos Püspök Úr! Míg az angolnak Westminsterben, a Francziának Rheimsben, a német birodalomnak Achenben az oroszoknak Kremel-ben az Olaszoknak Mailandban, a Csehnek Hradschinban vannak fényes Domjaik, melyekben a nemzet a királyok nagyságának, hatalmának, művészi izlésének minden emlékei együtt felhalmozvák, mi Magyarok királyaink koronázási- és temetkezési Basilikáját, és abban volt, minden múkincset, drága tetemeikkel együtt lábainkkal taposuk.”

A corvinák visszaszerzésével kapcsolatos isztambuli útjáról hazaérkező Henszlmann Imre 1862. július 7-én korábbi történetírók és helytörténészek leírásaira, illetve

számításaira, továbbá az 1848. évi sírleltre alapozott elméleti konstrukciót adott elő, öntudatosan megrajzolva hozzá a királyi templom várható alaprajzát. A két sikeres helyszíni szemlét és egyeztetést követően az Archaológiai Bizottság nevében Ipolyi Arnold örömmel vette tudomásul, hogy Paueren kívül a szóban forgó új lakóház tulajdonosai, Hoffmann, Gebhard és Szabady urak az érdekes köemlékeket szintén a Nemzeti Múzeumnak ajánlják fel, „valamint köszönetet mond Szász Ferencz helybéli építész úrnak, ki nem csak felvilágosító rajzokat készített a küldöttség számára, hanem értelmes vezetése által s az eddig történt felfedezések iránti magyarázataival nagy segítségére volt.”²²

Egy országos gyűjtés eredményeképpen még 1862 őszén megkezdődhetett Henszlmann Imre első ása-

22 Pauer Pestre indulásáról a Szalay Lászlóhoz, az MTA titkárához írt, 1862. május 11-i levelében esik szó. *Henszlmann Imre levelezése II.* 2016. (ld. 17. j.) 262–263. No. 540. Az 1862. május 19-én az Akadémián tartott előadásról szóló beszámoló megjelent: *Budapesti Szemle*, 1862. 15. kötet, 48–49. sz. 190–191. Lásd *Henszlmann Imre levelezése II.* 2016. (ld. 17. j.) 266–267. No. 543. A mozaik töredékekről MNM,

Érem-és Régiségtár, gyarapodási napló, 1861–1865. 1862. május 20. 33. tétel: „Falak ékesítésére mozaik kockák, különösen készített ládikába (Chatulle) zárva. Pauer János szfv-i kanonok küldeménye”, lelőhely: „Székesfehérváron a fazekas téren, ház építéskor”. Idézet a Farkas Imre püspöknek írt levélből: Székesfehérvár Püspöki és Székeskáptalani Levéltár 9/A; Henszlmann július 7-i akadémiai elő-

18. Indadászes párkány részlete vaddisznóval, 12. század
Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum
(Fotó: Kiss László, 2013.)

tása. Az újabb királysírokat remélő feltárások egyedül a déli oldalon lévő városi területre, a Fazekas utcára korlátozódtak, sajnálatos módon ugyanis Farkas Imre püspök, akit pedig Pauer a lelkesítő szavakon túl mozaikszemekkel ugyancsak megajándékozott, kertjében nem engedélyezte a régészeti munka folytatását. Henszlmann szerint „Ha a püspök az ásatást udvarán nem engedi meg, attól tartok, célunkat félig sem fogjuk elérni”. Az Érdy idején megtalált síroktól keletre és nyugatra egy hosszú, keskeny sávban végzett ásatások mindössze két hónapig tartottak (szeptember 15–november 12). Annak ellenére, hogy Henszlmann kiérlelt elméleti alapvetéssel és prekonceptiókkal érkezett, számos nyereséggel jártak, a kőfaragványok tekintetében azonban kevés eredményt hoztak. Már november 18-án nyolc tételben érkeztek leletek a Nemzeti Múzeumba. Pauer János a Szász Ferenc által talált két nagy fejezetet küldte (hová lett a másik két értékes darab?), maga Henszlmann csak egy érc-töredéket, magukat a köveket pedig a város.

adásáról beszámol a *Budapesti Szemle*, 1862 16. 50–52. sz. 190–191. Lásd Henszlmann Imre levelezése II. 2016. (ld. 17. j.) 292–294. No. 553. Az 1862. július 7-i akadémiai előadás teljes szövege folytatásokban jelent meg a *Vasárnapi Ujság*ban: HENSZLMANN Imre jelentése a székesfehérvári régiségekről. (Felolvasatott a m. Akad. júl 7-ki ülésében) *Vasárnapi Ujság*, 9. 1862. 28, 29, 30, 31. sz. 330–331, 342–343, 354–355, 366–368., majd a szerző teljes terjedelmében beemelte két évvel később megjelent könyvébe is. HENSZLMANN Imre: *A Székes-fehérvári ásatások eredménye*. Pest, Heckenast, 1864. 28–45. Az *Archaeológiai Bizottság* 1862. július 1-jén elfogadta és felterjesztette jelentését az MTA vezetésének. Henszlmann Imre levelezése II. 2016. (ld. 17. j.) 289–291. No. 552. Az idézetet lásd a 291. oldalon. Az Akadémia „philos., törv. és történettudományi osztályainak július

19. Henszlmann Imre (?): Akantuszleveles pillérfejezet töredéke állatpárral, 12. század
Reprodukció: HENSZLMANN 1864. (ld. 22. j.) 136.

Köztük van a mindeddig a Városháza udvari homlokzatába befalazott nagy méretű román kori tondó és a vörösmárvány Anjou-sisakdísz (9. kép), négy további vörösmárvány töredék, az ismeretlen városi lelőhellyel rendelkező, román kori vaddisznós faragvány (18. kép), végül mindössze egyetlen, a szóban forgó ásatásból származó, s ma is a Nemzeti Múzeumban található, kisebb méretű falpillérfejezet. Bizonytalanságban maradunk a tekintetben is, melyek lehetnek a 8. tételben szereplő „különféle kőtöredékek”, ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy azonosak voltak a két évvel később megjelent, tekintélyes terjedelmű könyvében rajzban is közölt (19. kép), további hat darab román kori, s kilenc darab gótikus faragvánnyal.²³

A munka mérnök vállalkozója, a helyszíni feltárások állandóan jelen lévő irányítója, aki önállóan és Henszlmann-nal együtt is végzett felméréseket, Szász Ferenc. Ő készítette a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent acélmet-

7-i ülésén felolvasott jelentésének és Henszlmann értekezésének összefoglaló szövege megjelent: *Sürgöny*, 2. 1862. 157. sz. július 10. „Tárcza” rovatában. A forrást Szentesi Editnek köszönöm.

- 23 Az ásatásról első ízben Ipolyi Arnold számolt be. Ipolyi Arnold: Magyar régészeti krónika. *Archaeológiai Közlemények*, 3. 1862. 171. („566. Székes-Fehérvár”). Pauer kanonok Farkas Imre püspökhöz címzett levelének piszkozata ugyanabban az iratköteggben maradt fenn, mint előadásának vázlata. (Lásd a 22. jegyzetben). „Az ide mellékelt skatulában egy kis ereklyével bátorkodom Méltóságodnak kedveskedni. Szerény maradványa ez a Sz. István kir. által 1004–1038-ig Székesfehérvárott épített nagyszerű bazilika mozaik falazatának.” Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Pauer János püspök hagyatéka, 1561 A; Henszlmann Imre levele Kubinyi Ferencnek Székesfehérvárról, 1862.

20. A főhajó déli pillérsorának és a déli mellékhajó déli részlete, 1862. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, Adattár

szetet, amely hamarosan színezett változatban is napvilágot látott.

Csupán a közelmúltban derült ki, hogy a Székesfehérvári Egyházmegye Levéltárában őriznek még egy harmadik, azonos korú és hasonló megjelenésű, díszes farudak közé erősített, lakkal bevont rajzot. Felirata: „Sz. István Király által a Boldogságos Asszony tiszteletére épített és 1862dik évben kiásott Bazilika romjainak tervrajza”. A címen kívül az ábrázolt részletek is megegyeznek a volt Forster Központ Tervtárában található változaton láthatókkal. A feltárt terület nézet-, metszet- és alaprajzát összefüggéseiben bemutató lap már az ásatást követően készült. A pontosnak bizonyuló, nyilván hely-

szeptember 16. *Henzslmann Imre levelezése* II. 2016. (ld. 17. j.) 314–317. No. 566. Az idézet a 316. oldalon. Kubinyi Ágoston 1862. október 18-án kérte Farkas Imre püspököt, hogy a feltáró munkákat a kertben folytatni lehessen. A püspök elutasító levelei: 1862. november 2., 1863. február 15. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár 9/A; A Magyar Nemzeti Múzeum Régiség- és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűlt tárgyak jegyzőkönyve 1861–1865-ig. 1862. november 18. 119. tétel; *Henzslmann-nak az ásatást követő cikksorozatairól és jelentéseiről: Henzslmann Imre levelezése* II. 2016. (ld. 17. j.) 338–351. No. 580–582;

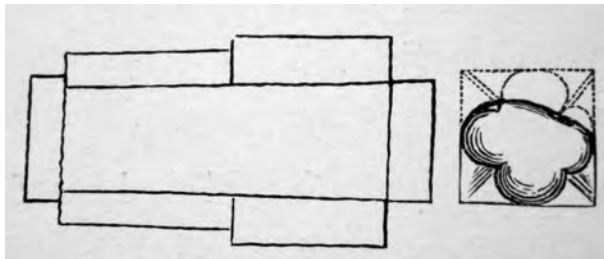
21. Négykaréjos pillér fejezettöredéke, 11. század
Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum (Fotó: Hack Róbert, 1995.)

színi mérések és vázlatok alapján megfestett, igen értékes forrásnak számító összefoglaló felmérés éppúgy Szász munkája, mint a korábban említett, a régészeti munkákat megelőző, másik két rajz. Neki tulajdonítja a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által Budapesten rendezett 1880. évi kiállítás kalauza is. Eszerint az 1862. évi ásatást bemutató, akvarellal színezett tusrajzból két eredeti példány is született. A Henzslmann Imre hagyatékából a MOB gyűjteményébe került akvarell mellett Szász – kétségtávon kívül Pauer János kérésére – még egy, vele mindenben megegyező változatot festett. Arról a tényről, hogy ez is prezentációs anyagként készült, vagyis előadás illusztrációjának szánták, a többivel megegyező, fából esztergált, aranyozott rudak árulkodnak.²⁴

A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által 1880-ban Budapesten rendezett kiállítás kalauza nyomán pedig neki tulajdonítható az alap- s metszetrajzot mutató, nagy méretű akvarell is. Egykori szerepét azóta méltánytalanul elfelejtették, s csak remélhetjük, hogy alakját megőrizte az 1862-ből fennmaradt egyetlen ásatási felvétel (20. kép). Közbevetőleg érdemes megjegyezni: Pauer és Szász ekkor 48,

HENZSLMANN 1864. (ld. 22. j.) 123, 136–139, 147, 151, 154–157, 166–167. A Magyar Nemzeti Múzeumban maradt falpillérfejezet: Budapest, MNM, Régészeti Tár, Középkori kőfaragványok gyűjteménye, ltsz. 60.249.C. Az 1862. évi ásatáson előkerült kőfaragványokról MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 48–59; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 84–99.

24 A volt Forster Központ Tervtárában őrzött akvarellal színezett tusrajz mérete: 212,5×65 cm, ltsz. 7432. A székesfehérvári rajz mérete: 212×66,5 cm, a rudazattal együtt: 225,5×67,2 cm. Székesfehérvár, Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, ltsz. nélkül. Itt köszönöm meg a

22. **Henszlmann Imre (?)**: Négykaréjos fejezettöredék az északi mellékhajóban feltárt szélső északi sír fej felőli oldalán, másodlagos helyzetben
Reprodukció: HENZSLMANN 1876. (ld. 25. j.) 48.

Henszlmann 49 éves volt. Kortársak. Szász későbbi sorsa egyelőre ismeretlen, Pauer és Henszlmann azonban mindössze egy év különbséggel, 75 éves korukban haltak meg. Szorosabb kapcsolat azonban nem alakul ki köztük, ezt az is jelzi, hogy Pauer hagyatékában egyetlen Henszlmanntól származó, közvetlenül neki írt levelet sem találunk.²⁵

A félbemaradt ásatások folytatását és kiterjesztését a templom főhajóját rejtő püspöki kertre az Akadémia a megüresedett főpapi szék kapcsán már 1866-ban kezdeményezte, amikor azonban 1874-ben Pauer püspöki helynök lett, erre valóban sor kerülhetett. A feltárást finanszírozó Trefort Ágoston miniszter személyesen látogatta meg Székesfehérváron, ígéretet téve a munkálatok utáni helyreállításra. Henszlmann ezúttal a két éve felállított Műemlékek Ideiglenes Bizottsága előadójaként vezette a régészeti kutatást. Művezetéssel, vagyis a helyszíni munkák irányításával Zalay Alajos királyi főmérnököt bízták meg. Az ásatás ugyan a korábbinál nagyobb területre terjedt ki, ezúttal is csak két és fél hónapig (augusztus 16–november 7.) tartott. Régészeti eredményeire nem térek ki, annyit azonban már a jóval csekélyebb terjedelmű publikációk is elárulnak, hogy Henszlmann nem volt elégedett. Elsősorban azért,

23. Aranyozott levéldísz töredéke az Anjou-kápolna környékéről, 14. sz. utolsó harmada, Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum

mert nem találta meg a legnagyobb királysírokat, sem Károly Róbert, sem Nagy Lajos, sem Mátyás temetkezési helyét nem sikerült feltárnia. Közben pedig olyan fontos részletek kerültek elő, mint a kanonoki kórus, a főoltár alapjai, a Mátyás-szentély, vagy az északkeleti torony az oldalkápolnákkal. Róluk keveset írt, szerencsére a helyi sajtóban más szemtanúk tudósításai mellett fennmaradtak az ezúttal folyamatosan jelen lévő Czobor Béla alaposabb beszámolói is. Őt egyébként Pauerhez kötötte a szorosabb, gyermekkoráig visszanyúló tanítvány–mester kapcsolat.²⁶

Faragványokkal Henszlmann ezúttal egyáltalán nem foglalkozott. Mindössze egyetlen, ma is meglévő darabot ismertetett, egy négykaréjos pillér fejezettöredékét (21. kép), de csak azért, mert az északi mellékhajó Árpád-kori sírjainak egyikében került elő (22. kép). Német nyelvű ásatási publikációjában ugyan lelkesen írt az északi mellékhajóban feltárt, általa Habsburg Albertnek tulajdonított sírból kikerülő fehérmárvány töredékről, azonban sem rajzot, sem leírást nem készített

levéltár vezetőjének, Mózessy Gergelynek és Bechtold Pannának az említett rajzok kapcsán nyújtott segítségét.

25 FEKETE JÁNOS: Egy szó a székesfehérvári ásatások ügyében. *Vasárnapi Ujság*, 9. 1862. 46. sz., november 16. 544–545. A metszet az 54. oldalon látható. A színezett acélmetszet publikációja: *Múltunk építőkövei*. Szerk. CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF–KOVÁCS ELEONÓRA. Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Levéltára, 2001. 13. A volt Forster Központ Tervtárában őrzik azt az akvarellt (ltsz. 7432), amely alaprajzban és metszetben is ábrázolja az 1862-ben feltárt területen előkerült régészeti jelenségeket. *A magyarországi műemlékek ideig[enes] bizottsága által hazai műemlékek rajzaiból rendezett kiállítás kalauza*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1880. 13., 12. tétel. A jól ismert fénykép a SZIKM tulajdona, közli DERCSÉNYI 1943. (ld. 1. j.) 3., 1. kép. A rajta látható, az ásatás

helyszínén jegyzetelő vagy rajzoló, hosszú kabátos, kalapos úr valószínűleg Szász Ferenc. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, A 8–13, A püspökség iratai, valamint Pauer János püspök hagyatéka, 1545–1561 A.

26 Az Akadémia és a Székesfehérvári Káptalan között 1866-ban folytatott levelezés előzménye egy Henszlmann által tartott beszéd a feltárással folytatásának szükségességéről. 1866. március 9. Levélfogalmazvány az Akadémiától a Káptalannak, MTA Kézirattár 917/94/1866. RAL K1218/11; Eötvös József akadémiai elnök és Arany János titkár levele a Káptalánhoz, 1866. április 8. Ebben az Archaelógiai Bizottság március 19-i ülésén elhangzott előadásra hivatkozva kéri, hogy a püspöki kertben is lehessenek régészeti feltárássok. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Acta Capitularia 1859–1867.

24. Henszlmann Imre (?): Román kori kőfaragványok rajza, köztük régebb óta ismert, nem az 1882. évi ásatáson előkerült darabokkal. Reprodukció: HENSZLMANN 1883. (I. 11. j.) 58.

róluk. Nem csupán a fennmaradt fényképen láthatók, a különböző cikkek is hatalmas római kori kötömbökről számoltak be. A Nemzeti Múzeum nevében Pulszky a helyszínen járva válogatta „azon romai köveket, melyeket a muzeum számára elküldendőnek vél: ezek elszállítandók a többi talált kövek pedig biztos helyen őrizendők”. 1875. május 21-i levele alapján Zalay Alajos „a kiszemelt, és négy fa szekrénybe elhelyezett római kövek”-et felküldte Pestre, amelyek Pulszky válasza alapján meg is érkeztek a múzeumba. Nemcsak a szekrényeken csodálkozunk, azon is, hová lettek a kövek. A gyarapodási napló ugyanis csak Henszlmann által adományozott féMLELETEKET tüntet fel.²⁷

Az 1882. évi harmadik ásatásra újból a déli oldalon került sor, apropóját egy lakóház lebontása adta. A MOB megbízásából végzett munkálatok mindössze három

25. Anjou-kori, I. (Nagy) Lajosnak tulajdonított szarkofágfedlap-töredék a kerítésfalból történő kibontás után, 1938 Budapest, volt Forster Központ, Fotótár, ltsz. 1694. neg.

hétig tartottak (szeptember 17–október 8.). Pauer János, aki ekkor már negyedik éve a székesfehérvári püspöki méltóságot viselte, ezúttal jóval távolabbról figyelte az eseményeket. A feltárások során Henszlmann a püspöki palota előtti téren megtalálni vélte a szerinte nyugat felé hosszabb templomhoz tartozó, Szent István kori délnyugati tornyot. Írott forrásokra támaszkodva a déli mellékhajóba lokalizálta Nagy Lajos sírkápolnáját, amelynek déli végződését a hajófallal azonosította, s körülötte további falakat is feltárt. Ezek közelében két szép Anjou-kori gótikus faragvány is előkerült, egy aranyozott levéldísz (23. kép) és egy vörösre festett lilium,

Trefort Ágoston levelei Pauer Jánoshoz: 1872. szeptember 19., 1874. június 20., 1874. július 7., 1874. október 30. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Pauer János püspök hagyatéka, 1545–1561A.; MOB-Iratok 1874/68. A volt Forster Központ Könyvtárában. Az 1874. évi ásatásról HENSZLMANN Imre: Három nemzeti műemlék. *Budapesti Szemle*, 1875. 7. kötet, 14. sz. 423–427.; HENSZLMANN Imre: *Stuhlweißenburger Grabungen im Jahre 1874*, I–IV. *Pester Lloyd*, 1875. március 6., március 10., április 3., április 8. HENSZLMANN Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1876; CZOBOR Béla: A székesfehérvári ásatások. *Új Magyar Sion*, 5. 1874. (=CZOBOR 1874a) 792–796. A Székesfehérvár című hetilap rendszeresen beszámolt a püspökség udvarában folytatott ásatásokról és azok eredményeiről. *Székesfehérvár*, 4. 1874. 33. sz., augusztus 16. 207; 34. sz., augusztus 21. 213; 35. sz., augusztus 30. 230; 36. sz., szeptember 6. 225–226; 37. sz., szeptember 13. 231; 38. sz., szeptember 20. 237–238; 39. sz., szeptember 27. 243; 40. sz., október 4. 248; 41. sz., október 11. 253–254. Az október 18-i számba CZOBOR Béla ír összefoglalót „A püspöki kertben folytatott ásatások” címmel a 260. oldalon (=CZOBOR 1874b), de az ismertetés tovább folytatódott: október 25. 265–267; november 1. november 8. 278, november 15. 284. Czobor egy Pauernek 1882. január 3-án írt levelében „legkisebb fiának” nevezte

magát. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Pauer János püspök hagyatéka, 1561 A.

27 A négykaréjos pillérhez tartozó töredékről: HENSZLMANN 1876. (I. 25. j.) 48. A faragványokról: MENTÉNYI 2006. (I. 7. j.) 59–62; MENTÉNYI 2011. (I. 7. j.) 99–101. Az ásatásról készült fényképet lásd a 89. oldalon, 68. kép; római kövekről és egy sírban talált fehér márványtöredékekről írt Czobor Béla a Székesfehérvárban, 1874-ben: CZOBOR 1874b (I. 25. j.) A Henszlmann által Habsburg Albertnek tulajdonított sír megégett fehér márvány síremlék töredékeiről és római faragványokról ír CZOBOR 1874a (I. 25. j.) 794; HENSZLMANN 1875. (I. 25. j.) március 6. Az idézet helye: Jegyzőkönyv a Székesfehérvári Szt. István féle Basilika körüli ásatások beszüntetése iránt. 1874. november 7. Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, 9/A. Zalay Alajos 1875. május 21-én Pulszky Ferencnek írt levele: MNM Érem- és Régiségtár iktatott levelezése, 1875/201. Június 10-én Hampel József „régiségtári és segédőr” írta a választ, hogy a „római emlékkövek” megérkeztek. MNM Érem- és Régiségtár iktatott levelezése, 1875/57. Eszerint ezek mégis Budapestre érkeztek, annak ellenére, hogy a leltárkönyvben az 1874–1875. évből csupán kisleletekről szóló adatokat lehet találni. MNM Érem- és Régiségtár, gyarapodási naplók, 1874. október 3. 230. tétel, 1875. szeptember 21. 162. tétel.

26. A püspökkert kerítésfala a kőtöredékekkel az 1938. évi kibontás előtt Budapest, volt Forster Központ, Fotótár, ltsz. 159244. neg.

amelyek az ásatást követően, 1883. április 19-én a Nemzeti Múzeumba kerültek.²⁸

1883-as publikációját, a *Székesfehérvári ásatásokat* annak ellenére, hogy a feltárásokat lezárni nem kívánta, egyúttal korábbi eredményei összefoglalásának szánta. Ami a köveket illeti, a régóta ismert, sőt már Haas rajzán is szereplő palmettás párkányelemeken kívül még négy eddig nem közölt, román kori faragvány rajza látható benne (24. kép), szerencsére mind fontos és meglévő darabok. Két különböző, gazdagon díszített nyíláskeret elem egymásba hurkolódó indákból kinövő szőlőlevelekkel és állatfigurával, egy vízszintes helyzetben ábrázolt indás-palmettás, valamint egy összefonódó, éles metszésű, háromtagú körfonatba írt, legyezőszerű pal-

mettákat mutató töredék. Mivel pontos lelőhelyükkel kapcsolatban Henszlmann nem tájékoztatott, továbbá, hogy a könyvben lerajzolt egy lokalizált, de az északi oldalon talált darabot is, egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy az említett faragványok 1882-ben, s nem 1874-ben kerültek elő. Valószínűleg csupán mutatóba választott néhány darabot a püspökségen raktározott, már korábban feltártak közül. Különösen az egységes motívumkinccsel rendelkező ún. szőlőleveles csoport kapcsán tűnnek fel, s fogalmazhatók meg komoly kétségek afelől, hogy Henszlmann megtalálásukon túl, bármilyen mértékben is foglalkozott a kőfaragványokkal. Inkább csupán illusztrációként szolgáltak az általa mondanókhöz. 1862-ben, könyve szerint három idetarto-

²⁸ HENSZLMANN 1883. (ld. 11. j.) 55–85. Nagy (I.) Lajos király sírkápolnájáról Uo. 70–85, a 16. ábrán alaprajzi rekonstrukcióval. MNM Érem-és Régiséggtár, gyarapodási naplók, 1882. november 21. 136. tétel, 1883.

április 19. 38. tétel, 6. szám: „Középkori faragott kőtöredék, aranyozva”, 7. szám: „Középkori faragott kőtöredék, liliomokat tüntet föl, átm. 12 cm”. HENSZLMANN 1883. (ld. 11. j.) 84., 20. ábra.

zó darabot talált, most újabb kettőt publikált közülük, 1895-ben azonban, amikor Gerecze először foglalkozott velük, még további tizenöt, csupán ásatási leletként értelmezhető töredék volt a püspökség birtokában.

Ami a püspökkert kerítésfalában lévő, figurális darabokat illeti, ezek rajzát ugyan – őrzési helyük megjelölésével együtt – ő is közli könyvében, de a törzstöredéket (25. kép) német lovagnak tartván, velük kapcsolatban tartózkodóan csupán azt jegyzi meg, „hogyan Nagy Lajos korában nálunk kitűnő szobrászati műhely létezett”.²⁹

Visszatérve a püspökség kerítésfalához, Pauer „udvarában, ízléssel elhelyezett feliratos köveknek muzeumszerű gyűjteményét” a tudós érdeklődésű látogatók közül bizonyára sokan megtekintették a 19. század második felében, de még később, a 20. század elején is (26. kép). Kétségtelen tény, hogy Székesfehérváron – az évszázadok alatt szinte teljesen eltűnt, nagy múltú királyi koronázó- és temetkezőtáplom keltette kíváncsiság miatt – a római emlékek iránti érdeklődés mellett igen korán megkezdődött a középkori kőfaragványok gyűjtése és megörökítése is. Ebben egyértelműen az 1777-ben felállított püspökség játszotta a főszerepet, mint ahogyan sajnos az északi kápolnasor bontását szintén nekik köszönhetjük. Valójában ez a bemutatási

forma élt tovább azokban a természetesen már rendezettségre és az ismeretek szakszerű átadására törekvő elképzelésekben, amelyek a 20. század harmincas éveiben létrejövő kőtárak, így a szóban forgó kerítésfalról alig kétszáz méternyire, Lux Géza által tervezett székesfehérvári alapjául is szolgáltak.

A faragott kövek megőrzésében és bemutatásában a 18. század vége óta az a hagyománnyá váló felismerés él tovább, miszerint az ilyen jellegű emlékek, széthullott épületek és faragott szerkezetek becses maradványai nem csupán gyönyörködtetésre való műtárgyak, hanem az írott forrásokkal együtt, vagy azok hiányában régmúlt idők történetének nélkülözhetetlen szemtanúi. Mások mellett ezt a szemléletet képviselték, ebben jártak elől a korszak itt emlegetett tudós nagyjai. Irigylésre méltó, ígéretes kezdet volt.³⁰

Mentényi Klára
művészettörténész
mentenyi@gmail.com

29 Ezt követően készül a négy székesfehérvári ásatásról készített össze-sítő alaprajza. Felirata: A székesfehérvári királyi táplom 1848, 1862, 1874 és 1882-ben kiásott maradványainak térképe. A volt Forster Központ Tervtára, ltsz. 7434; A román kori faragványokról HENSZLMANN 1883. (ld. 11. j.) 57–58, 58. 1–6. ábra; MENTÉNYI 2006. (ld. 7. j.) 63–68; MENTÉNYI 2011. (ld. 7. j.) 102–107; GERECZE Péter: Építészeti emlékeink az ezredéves kiállításon. *Archaeologiai Értesítő*, 16. 1896. 234–237; GERECZE Péter: A pécsi székesegyház oltársátra és többi szobrászati maradványa. *Archaeologiai Közlemények*, 20. 1897. 122–130. A Püspökkert kerítésfalában lévő Anjou-kori vörösmárvány sírkötöredékeket az általa ezúttal a táplom déli oldalára lokalizált Nagy Lajos-kápol-

na maradványaival együtt tárgyalja, mivel azonban konkrét módon egyiket sem tudja Károly Róbert vagy Nagy Lajos személyéhez kötni, valójában csupán korukra és a sisakdíszes relieffal való hasonlóságukra mutat rá. A manapság Katalin hercegnőnek tulajdonított, domborműves sírlapról, valamint a szarkofágfedlap királyalakos törzstöredékről van szó, lásd LŐVEI 2004 (ld. 11. j.) 80–84; LŐVEI 2011. (ld. 11. j.) 161–169. Az idézet és a sírkötöredékek rajzai HENSZLMANN 1883. (ld. 11. j.) 79.

30 Az idézetet lásd *Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére*. Szerk. KÁROLY János–NYIRÁK Sándor. Székesfehérvár, Vörösmarty Nyomda, 1877. 270.

János Pauer und Imre Henszlmann

„Steinsammeln“ in Stuhlweißenburg (Székesfehérvár) im 19. Jahrhundert

Der Beitrag befasst sich mit dem Sammeln und der Sammlungsgeschichte geschnittener Steindenkmäler der mittelalterlichen, königlichen Krönungs- und Grabeskirche von Stuhlweißenburg im 19. Jahrhundert. Infolge des Türkensturmes wurden die Denkmäler der sukzessiv zerstörten Kirche zerstreut.

Die Anfänge reichen bis zur Gründung des Bistums im Jahr 1777 zurück. Auf dem Grundstück der ehemaligen Kirche wurden römische Denkmäler aufbewahrt, die Anfang des 19. Jahrhunderts gefunden wurden. Darunter befand sich auch ein im 11. Jahrhundert umbehauener, römischer Sarkophag, der später als Sarkophag des Heiligen Stephans identifiziert wurde. Ebenso blieben Bruchstücke erhalten, die unterschiedlichen Grabsteinen und architektonischen Elementen zuzuordnen sind. Die Mehrzahl dieser Fragmente wurde – mit sichtbarer Oberfläche – in die Wand des damals noch stehenden Palastes des Probstes eingelassen. Nach Abriss des Palastes gelangten die Relikte in die Abgrenzungsmauer um den Garten des Bischofspalastes. Im Zuge der städtischen Bautätigkeiten nahm ihre Anzahl an dieser Stelle immer mehr zu. Dies war überwiegend János Pauer zu verdanken, dem gelehrten Kanoniker und späteren Bischof. Er ließ Fragmente von zahlreichen bedeutenden, aus rotem Marmor angefertigten Grabmälern des Anjou-Zeitalters zum Bischofspalast transportieren und rettete diese dadurch.

Die Studie beabsichtigt, die Person von János Pauer näher zu beleuchten, dessen vielseitiges Interesse für die genannte Kirche sowie für die Lebensgeschichte weltlicher und geistlicher Oberhäupter aus seinen sämtlichen kürzeren und längeren Schriften hervorgeht. Seine Sammlerleidenschaft beschränkte sich nicht nur auf Steinmetzarbeiten, er brachte auch eine gewaltige Bibliothek und eine beachtliche Münzsammlung zustande.

Es war ein bedeutungsvolles Ereignis als 1848, während eines Brunnengrabens, die Gräber des ungarischen Königs Béla III. und seiner Gemahlin entdeckt wurden. Aus diesem Anlass bildete János Varsányi auch einige Fragmente der Mauer ab. Pauer veröffentlichte bereits im Folgejahr ein kleines Buch über die Grabung, deren Ablauf er persönlich verfolgen konnte. Im

Jahr 1856 zeichnete Michael Haas die Steinmetzarbeiten im Auftrag der Wiener Central-Commission. Zudem war es János Pauer, derzeit bereits Korrespondent der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der mit Zeichnungen (Arbeiten von Ferenc Szász) von besonders qualitativ vollen und interessanten, großformatigen Pfeilerkapitälern und weiteren Steinmetzarbeiten das Interesse der Akademie der Wissenschaften weckte. Diese Fragmente wurden 1862 im Zuge von Fundament-Arbeiten eines Hauses ausgegraben. Des Weiteren schenkte Pauer dem Ungarischen Nationalmuseum Mosaiksteine aus dem 11. Jahrhundert. Letzten Endes begannen nach diesen Ereignissen die von der Akademie unterstützten archäologischen Ausgrabungsprojekte des bekannten Archäologen, Imre Henszlmann. Der Beitrag liefert detaillierte Beschreibungen darüber, welche Steinmetzarbeiten im Zuge der drei aufeinanderfolgenden Grabungen (1862, 1874, 1883) gefunden wurden, wie die Fragmente von ihrem Finder publiziert wurden und welche Fundstücke später gewiss ins Ungarische Nationalmuseum gelangen, beziehungsweise welche in Stuhlweißenburg blieben.

Die Studie verfolgt eine umgekehrte Chronologie und beginnt mit der kurzen Vorstellung eines 1938, das heißt, wesentlich später eingerichteten, heute jedoch ebenfalls nicht mehr existierenden Lapidariums, das infolge einer zweijährigen Grabung entstand. Diese Präsentation versucht zu zeigen, dass das Konzept von Steinsammlungen, die in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts eingerichtet und systematisiert wurden – gewiss nicht nur im Fall von Stuhlweißenburg – im Wesentlichen auf einer sich ab dem 19. Jahrhundert entstandenen Auffassung beruhen. Derzufolge sind wertvolle und rettungswürdige Relikte verfallener Bauten nicht nur als zu bewundernde Kunstwerke zu schätzen, sondern zusammen mit den schriftlichen Quellen oder auch in Ermangelung Letzterer als unentbehrliche Zeugen der Geschichte vergangener Zeiten wahrzunehmen.

Klára Mentényi
Kunsthistorikerin
mentenyi@gmail.com

TÁRGYSZAVAK

Székesfehérvár, Pauer János, Henszlmann Imre, művészettörténet, 19. századi archeológia, egyháztörténet, középkori kőfaragványok, román kori szobrászat, gótikus szobrászat, kőgyűjtemény

SCHLAGWÖRTER

Stuhlweißenburg, János Pauer, Imre Henszlmann, Kunstgeschichte, Archäologie im 19. Jahrhundert, Kirchengeschichte, mittelalterliche Steindenkmäler, romanische Bildhauerei, gotische Bildhauerei, Steinsammlung